

Jan Gromnicki

Badania archeologiczne i archeologiczno-konserwatorskie nad późnym średniowieczem i nowożytnością w Polsce w latach 1972-1995

Badania polskich archeologów nad późnym średniowieczem i nowożytnością, prowadzone głównie w kraju, lecz również zagranicą (co jednak nie będzie przedmiotem niniejszego opracowania), wniosły niewątpliwie trwały wkład w pensum wiedzy o kulturze materialnej lecz także wielu innych aspektach wiedzy o tych okresach. Wkład ten zaznaczył się także w dziedzinie szeroko rozumianych badań konserwatorskich, tj. realizowanych dla celów związanych z ochroną i konserwacją zabytków. Uzyskiwane efekty, szczególnie w ramach badań podejmowanych interdyscyplinarnie, nie tylko potwierdziły przydatność metody archeologicznej, lecz utwierdzają coraz szersze kręgi badaczy architektury, urbanistyki i wielu innych dziedzin, o których niżej, o niezbędności udziału archeologii w tych przedsięwzięciach, bez których wiele założeń i aspektów badawczych nie mogłoby zostać zrealizowanych. Podejmując ten temat kierowaliśmy się chęcią poinformowania o wynikach, lecz szczególnie o korzyściach płynących z wspólnych wysiłków badawczych, a szczególnie skutków zastosowania metody archeologicznej, przy czym taką właśnie rolę w sposób szczególny miałyby odegrać obszerna, choć zapewne niepełna bibliografia zagadnienia*. Informacja o stanie tych badań wydaje się o tyle potrzebna, że nawet w cennej książce A. Abramowicza o historii polskiej archeologii¹ nie znalazło się miejsce uwzględniające w sposób proporcjonalny dorobek tej dziedziny badań.

Rozwój polskiej archeologii późnego średniowiecza i czasów nowożytnych nie ulega wątpliwości, szczególnie od momentu ukazania się opracowania J. Kruppé, w którym przedstawił on problematykę i wyniki badań w tym zakresie do roku

1972². Było ono wynikiem prac tego autora, lecz również animowanego przez niego zespołu badaczy (głównie M. Gajewska-Kruppé i M. Dąbrowska). W ich wcześniejszych publikacjach zawarto wiele istotnych tez i zaleceń badawczych³. Od tego czasu obserwujemy wzrost zainteresowania tą tematyką wśród archeologów, częstokroć zresztą spowodowany względami konserwatorskimi, tj. udziałem w pracach badawczych zespołów urbanistycznych i architektonicznych, podejmowanych szczególnie w latach 1970. i 1980. Nie bez znaczenia jest tu także rozwój warsztatu naukowego archeologów, wynikający zarówno z własnego dorobku i refleksji metodologicznej i metodycznej, jak również z doświadczeń współpracy interdyscyplinarnej. Niemniej, nie wszystkie postulaty badawcze J. Kruppé oraz innych wybitnych badaczy zostały spełnione, jak również – należy przyznać – nadal istnieją różnice w poziomie zarówno realizowanych badań, jak też publikacji.

Dla przypomnienia drogi, która doprowadziła J. Kruppé do sformułowań zawartych w wspomnianym opracowaniu, warto sięgnąć do wcześniejszych prac tego autora, który w pracy poświęconej garncarstwu warszawskiemu dokonał klasyfikacji i pełnej analizy zasobów ceramiki z badań Starego i Nowego Miasta, lecz również udokumentował kierunki rozwoju technik produkcji. Zawarł w nim też wiadomości ze źródeł pisanych dotyczące rzemiosł warszawskich, jak też rezultaty badań fizyko-chemicznych. Wielką zaletą tej pracy było uporządkowanie terminologii zagadnienia oraz wprowadzenie ujęć liczbowych, przydatnych w porządkowaniu materiału ruchomego, ponadto identyfikacja warsztatów garncarskich, jak też ustalenie pochodzenia

* Skrócona wersja niniejszego tekstu, niestety pozbawiona bibliografii, ukaze się w wydawnictwie poświęconym pamięci Tadeusza Nawrońskiego, *Archaeologia Elbigensis*, vol. III; Elbląg 2004.

i zbytu niektórych gatunków ceramiki na tle historii aglomeracji warszawskiej, nie wyłączając kwestii krzyżujących się tu szlaków handlowych⁴.

W monografii poświęconej garncarstwu późnośredniowiecznemu w Polsce rozpatrzone zostały procesy historyczne warunkujące jego rozwój w oparciu o materiały pochodzące z obszaru całego kraju. Dał w nim autor wyraz przekonaniu o istotnym znaczeniu źródeł archeologicznych dla badań nad średniowieczem. Formułując od nowa problematykę badań nad ceramiką średniowieczną, lecz i nowożytną, zwrócił uwagę na potrzebę specjalizacji i doskonalenia warsztatu naukowego w tej dziedzinie jak też umiejętności korzystania z wiedzy historycznej. Ubolewał również nad szczupłością bazy źródłowej. Jako cel badań przyjął rozpoznanie zasobów źródeł oraz określenie poziomu i roli rzemiosła garncarskiego na tle sytuacji ekonomicznej społeczeństwa. Dokonał również kolejnych kroków w zakresie terminologii zagadnienia oraz w rozważaniach nad dystrybucją wyrobów⁵. Problemy badawcze archeologii średniowiecznej i nowożytnej przedstawili J. Kruppé i M. Młynarska na IX Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w roku 1964 i opublikowali⁶. Natomiast we wspomnianym na wstępie opracowaniu z roku 1973 sprecyzował przedmiot i zakres badań w rozbiciu na rodzaje stanowisk. Charakteryzując warsztat badawczy kadry badaczy dostrzegł jej młodość oraz fakt zdobywania przez nią dopiero wiedzy i doświadczenia, dość ogólny brak znajomości tematyki wieków XVI-XVII, wreszcie stosunkowo małą ilość i słaby poziom publikacji. Niepokoił go też deficyt badań, szczególnie w obszarach Lubelszczyzny, Podlasia a także Warmii i Mazur. Jako ważne uznał doskonalenie metod badań, sposobów publikacji źródeł oraz rozwój badań miast, cmentarzy i osad wiejskich. Archeolog średniowiecza i nowożytności jest według niego historykiem pracującym w oparciu o źródła materialne, powinien więc przyswoić sobie wiedzę z różnych dziedzin historii, lecz również w zakresie techniki i budownictwa. Konkluzja tych rozważań była raczej smętna, działalność większości archeologów na tym polu uznawał za przypadkową, pozbawioną szerszych horyzontów i zdolności śmielszego formułowania problematyki badań. Wywołana przez niego dyskusja trafiła na podatny grunt doświadczeń także innych środowisk, które odnotowały już wówczas, lub z czasem, szereg osiągnięć w niezależnych od „szkoły warszawskiej” wynikach badań i dociekań.

Celem i zamierzeniem niniejszego opracowania było uzyskanie ogólnego obrazu rozwoju archeologii czasów nowożytnych od czasu ukazania się publikacji J. Kruppé w roku 1973, uwzględnia-

jącej stan badań do roku 1971. Podstawą tego stały się dane wynikające z analizy informacji zamieszczonych w „Informatorze Archeologicznym” oraz niektórych innych wydawnictwach. Mamy jednak świadomość, że do informacji tych podejść należy użyty z ostrożnością, m.in. dlatego, że nie wszyscy badacze uważali za niezbędne coroczne nadsyłanie wstępnych wyników i ich interpretację. Jednak dane pochodzące z analizy zawartości 23 numerów „Informatora” za lata 1972-1995, kiedy to przestał się on ukazywać⁷, mieszczą się w granicach błędu statystycznego i zdają się być wiarygodne. Obejmują okres istotnych wydarzeń w historii kraju, nauce i kulturze, rzutujących też na organizację, przebieg i autorstwo badań archeologicznych, ze zmianami wynikającymi m.in. w obecnej geografii województw, jak też nieco innego podziału na rodzaje stanowisk oraz instytucje prowadzące badania. Przyjęto podział na stanowiska (I) średniowieczne, (II) nowożytne, oraz (III) takie na których stwierdzono ciągłość od średniowiecza do nowożytności. Osobno zestawiono stanowiska starożytne i wczesnośredniowieczne, na których dokonano odkryć materiałów i obiektów średniowiecznych i nowożytnych. Z uzyskanych danych wynika, że w latach 1972-1995 badano na terenie kraju planowo 1465 stanowisk późnośredniowiecznych i nowożytnych (tj. 544 średniowieczne i 322 nowożytne, oraz 589 posiadających warstwy z tych okresów), ponadto na 597 stanowiskach dokonano odkryć „przypadkowych” takich materiałów lub obiektów. Najwięcej stanowisk średniowiecznych i nowożytnych zbadano w województwie kujawsko-pomorskim, małopolskim i mazowieckim, najmniej w zachodniopomorskim, opolskim i lubelskim⁸. Jeśli chodzi o rodzaje stanowisk, najczęściej badane były miasta i obiekty w ich ramach (w tym obwarowania), zamki i obiekty sakralne, najrzadziej obiekty rzemieślnicze i przemysłowe oraz cmentarze, porty i przeprawy, pola bitewne oraz wraki okrętów i łodzi⁹. Wśród instytucji prowadzących badania, uderza duża liczba stanowisk badanych przez Pracownie Archeologiczne PKZ (głównie w latach 1970/1980.), muzea i służbę konserwatorską, na dalszych miejscach znalazły się wyższe uczelnie i Instytut Archeologii i Etnologii PAN, wreszcie spółki i pracownie prywatne oraz towarzystwa naukowe¹⁰.

Szerszego omówienia wymagają badania poszczególnych rodzajów stanowisk, przy czym jak wspomniano, na czoło wysuwają się badania miejskie, realizowane zazwyczaj przez wiele sezonów, znacznym nakładem kosztów oraz wysiłku wielu zespołów archeologów, zazwyczaj przy udziale licznych specjalistów innych dyscyplin zainteresowanych tą problematyką. Wymienić tu tylko może-

my badania prowadzone na terenie Krakowa i Kazimierza, Gdańska, Torunia, Lublina, Poznań, Wrocławia, wreszcie kompleksowe badania miast-twierdzy Zamość, a ostatnio hanzeatyckiego miasta Elbląga¹¹. Do powyższych można dodać szereg innych, jak choćby badania prowadzone w Gubinie, Łęczycy, Tarnowie, Stargardzie Szczecińskim czy Kołobrzegu.

Niezwykle trudno wśród wyników badań niemal czterystu zamków, badanych w omawianym okresie, wymienić choćby najistotniejsze, a więc takie które wniosły najwięcej do wiedzy i problematyki zagadnienia. Niewątpliwie na czoło wysuwają się rezydencje królewskie, a więc Zamek Królewski w Warszawie, badany w szerokim zakresie od roku 1970 oraz Zamek na Wawelu w Krakowie, badany w sposób ciągły od lat 1950-tych¹². Co najmniej na wspomnienie zasługują badania średnio-wiecznych i renesansowych zamków Małopolski, w tym Jury Krakowsko-Częstochowskiej i Górnego oraz Dolnego i Opolskiego Śląska, Pomorza Zachodniego i Bydgoskiego, Polski środkowej, Mazowsza oraz Warmii i Mazur a także Lubelszczyzny¹³. Wspomnieć też trzeba o badaniach nowożytnych warowni, m.in. na obszarze Lubelskiego, lecz również Cytadeli Warszawskiej i fortów w Modlinie¹⁴.

Duże zainteresowanie obiektami sakralnymi, kościołami i założeniami klasztorowymi było niewątpliwie wynikiem ich znaczenia w historii, kulturze, lecz również w historii architektury i budownictwa, a więc także pochodną zainteresowań historyków architektury i sztuki. Częstokroć, podobnie jak w przypadkach miast i założeń obronnych oraz dworów i pałaców, inspiracją dla ich podjęcia były prace konserwatorskie¹⁵. Grody i dwory na kopcach oraz dwory obronne, badane w łącznej liczbie 180 obiektów, średniowieczne lub w większości o takich początkach, początkowo głównie przez środowisko łódzkie i po części poznańskie (L. Kajzer, E. Krause i inni), wywołały wielkie zainteresowanie tymi zagadnieniami i przyrost ilości badań, nazbyt często ograniczonych do samej siedziby grodowej lub dworskiej¹⁶. Ilość badań osad wiejskich oraz cmentarzy zwiększyła się również znacznie, zgodnie z postulatami Jerzego Kruppé. Badania tych ostatnich podejmowane były głównie w związku z obiektami i założeniami sakralnymi¹⁷.

Wśród obiektów rzemieślniczych i przemysłowych badanych archeologicznie niewątpliwie na pierwsze miejsce wysuwa się program badawczy produkcji szklarskiej, realizowany przez ośrodek toruński i poznański pod kierunkiem J. Olczaka, jednak badania obiektów związanych z tą dziedziną prowadzone były w ostatnim dwudziestoleciu oprócz Wielkopolski także w województwach po-

morskim, lubuskim, na Dolnym Śląsku, Kujawach i Pomorzu Gdańskim¹⁸. Badania nad produkcją soli prowadziło konsekwentnie Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce, jednak były one też prowadzone m.in. w Kołobrzegu¹⁹. Obiekty nowożytnie związane z produkcją metalurgiczną badano w województwach świętokrzyskim, górnośląskim i podlaskim²⁰, zaś piece kaflarskie i garncarskie w Śmiglu koło Leszna Wlkp., Płocku-Radziwiu na Mazowszu i Brzeźnie koło Koszalina, cegielnię z XVI-XVIII w. w Olsztynie-Kortowie, zaś manufakturę fajek z XVIII w. w Roślinie koło Gorzowa Wlkp.²¹ Jakkolwiek incydentalne, lecz interesujące były badania urządzeń wodociągowych w Puławach-Włostowicach, młyna wodnego w Zakrzewie w woj. łódzkim, wreszcie fontanny „Neptun” w Legnicy²². Prace na polach Grunwaldu, w Lubiszewie na Pomorzu Gdańskim oraz pod Raszynem koło Warszawy prowadził Oddział Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Łodzi²³. W roku 1997 ukazało się wydawnictwo będące plonem konferencji zorganizowanej w roku 1993 w Biskupinie, poświęconej przetwórstwu drewna, a więc produkcji smoły, dziegciu i związanymi z nią procesami produkcyjnymi, pod redakcją W. Brzezińskiego i W. Piotrowskiego. Jak się okazało, stan badań nad tymi zagadnieniami także w nowożytności jest wcale pokaźny²⁴. Odrębnego omówienia wymagały badania zabytkowych ogrodów, prowadzone od lat 1960. przez Pracownię PKZ w Krakowie na terenie Kielc i Mogilan koło Krakowa (T. Dębowski, J. Kozak i M. Mysza), przez Z. Pyzika w Jędrzejowie, oraz ostatnio A. Kolę w ogrodach zamku w Oporowie i pałacu w Białymstoku, zaś T. Poklewskiego i M. Żemigałę w Wolborzu i Bolesławcu. Badania małej architektury ogrodowej parku w Puławach (J. Gurba, I. Kutylowska i J. Cichomski) doprowadziły m.in. do odkrycia „schodów angielskich” z XVIII w., zaś badania romantycznego Parku w Arkadii prowadzone były w roku 1999 przez G. Kotkowskiego²⁵.

Odrębny rozdział prac związanych z martylogią okresu II wojny światowej otworzył udział J. Kruppé w pracach prowadzonych dla filmu dokumentalnego „Archeologia” na terenie obozu koncentracyjnego „Auschwitz” w Oświęcimiu. Nie doszły do skutku planowane badania obozu jenieckiego w Łambinowicach, natomiast w roku 1990 J. Gurba przeprowadził poszukiwania grobów żołnierzy AK w Kąkolewnicy w woj. lubelskim, zaś K. Gorczyca i J. Kapusta z Muzeum Okręgowego w Koninie prowadzili badania na terenie obozu zagłady w Chełmie na Pomorzu²⁶. Na największą skalę w tym zakresie zaangażowana została archeologia podczas prac związanych z lokalizacją i pracami ekshumacyjnymi w miejscach straceń polskich wojskowych, policjantów, żołnierzy Korpusu Ochrony Pograni-

cza, funkcjonariuszy Straży Więziennej i osób cywilnych, dokonanych przez NKWD w roku 1940 w Lesie Katyńskim koło Smoleńska, Miednoje koło Tweru i Charkowie. Prace te wykonywane były przez zespoły w składzie: D. Abłamowicz, M. Blombergowa, M. Głosek, J. Grześkowiak, A. Kola, B. Muzolf, M. Pietrzak, J. Skowron, R. Stasiak, W. Śmigieński, zaś w początkowym okresie A. Nadolski. Ten patriotyczny czyn polskich archeologów, dokonany wspólnie z antropologami, historykami i prawnikami, kierowanymi przez antropologa prof. Młodziejewskiego, pod ogólnym kierownictwem Przewodniczącego Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa A. Przewoźnika w latach 1991-1995, wydaje się być zbyt mało znany, a może nie do końca doceniony. Prace doprowadziły do metodycznego odkrycia i ujawnienia licznych dowodów zbrodni, lokalizacji miejsc pochówków zwłok i śladów zmierzających do zatarcia dowodów, potwierdzenia sposobów dokonywania egzekucji oraz odkrycia licznych przedmiotów, będących dowodem dla identyfikacji osób i ich przynależności do poszczególnych formacji. Zastosowanie metod archeologii miało też skutek w odniesieniu do szczątków ludzkich, które specjaliści sądownictwa skłonni byli traktować głównie w aspekcie ilościowym²⁷. Ostatni etap tego rodzaju prac stanowił udział A. Koli wraz z zespołem w pracach związanych z identyfikacją miejsc pochówku Żydów zamordowanych w Jedwabnem w woj. podlaskim, prowadzonych w roku 2002.

Choćby w znacznym skrócie wspomnieć należałoby o roli poszczególnych ośrodków jak też osób i instytucji oraz ich szczególnie znaczącym dorobku w badaniach nad okresami późnego średniowiecza i czasów nowożytnych, jakkolwiek autor niniejszego nie czuje się predestynowany i upoważniony do ich hierarchizacji i ocen. Ograniczymy się więc jedynie do niestety niepełnego, z czego w pełni zdajemy sobie sprawę, wyliczenia ważniejszych, udokumentowanych publikacjami, efektów tego dorobku. Poświęcono już na wstępie nieco miejsca osiągnięciom Jerzego Kruppé i związanego z nim zespołu archeologów korzystających z jego porad i konsultacji. Należy zaznaczyć, że jego działalność rozszerzyła się obecnie także na pracowników i studentów archeologii z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Można więc uznać, że na terenie ośrodka warszawskiego funkcjonuje już od lat 1960. specjalizacja w dziedzinie archeologii średniowiecza i czasów nowożytnych, promieniująca na inne środowiska i badaczy, której działalność owocuje nadal w zakresie metod badawczych, a szczególnie może opracowań i publikacji źródeł ruchomych.

Niewątpliwy i znaczący jest dorobek ośrodka łódzkiego w zakresie interesującej nas problematy-

ki, w tym archeologów z Oddziału Instytutu Archeologii i Etnologii PAN kierowanego przez lat wiele przez A. Nadolskiego, a następnie T. Poklewskiego, zaś ostatnio J. Maika, oraz Katedry, aktualnie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, kierowanej przez K. Jażdżewskiego, a następnie przez J. Kmiecińskiego, zaś obecnie przez L. Kajzera. Metody prac badawczych T. Poklewskiego i zgromadzonego wokół niego zespołu, wynikłe z doświadczeń prac w Tumie pod Łęczycą i udziału w badaniach m.in. we Francji, przekazywane także szerzej poprzez konsultacje udzielane Pracownikom PP PKZ w ramach ich prac (prowadzonych w kraju, lecz także m.in. na Łotwie i w Bułgarii), wykłady w ramach studiów podyplomowych oraz konferencje i publikacje o charakterze naukowym i popularnym, oddziaływały na szerokie gremia archeologów, lecz również wniosły ważny wkład i przyczyniły się do zrozumienia metod archeologii, a także wzrostu jej autorytetu wśród wielu przedstawicieli nauk współpracujących, szczególnie historyków architektury²⁸. Wielce istotne są dokonania pracowników Katedry Archeologii UE w zakresie badań zamków oraz grodów średniowiecznych i „dworów na kopcach”²⁹. W dorobku J. Kajzera znajduje się stanowiący pionierską pozycję w naszej literaturze, podręcznik badań archeologiczno-architektonicznych, przy czym nie bez znaczenia była też dyskusja, jaka wywiązała się wokół niego oraz wcześniejszych, publikowanych poglądów autora³⁰. Osiągnięcia ośrodka łódzkiego nie ograniczają się do tych dwu instytucji oraz wymienionych badaczy, obejmują bowiem również środowisko związane ze Służbą Ochrony Zabytków i Pracownikami PKZ.

Jakkolwiek najbardziej spektakularne odkrycia i wyniki ośrodka toruńskiego zdają się dotyczyć badań nad wczesnym średniowieczem i architekturą romańską na Pomorzu, jednak nie mniej istotny jest wkład takich badaczy jak A. Kola i G. Wilke w metodykę i wyniki badań podwodnych, jak również choćby tylko w omówione wyżej badania zabytkowych ogrodów i miejsc pamięci oraz Pracowni PKZ pod kierunkiem J. Grześkowiaka na terenie Torunia, nie wymieniając licznych innych podejmowanych przez nich prac³¹. Podkreślić tu wypada fakt powołania w Toruniu tak potrzebnego tytułu „Archaeologia Historica Polona”, jak też organizację szeregu sesji poświęconych tej tematyce. Środowisko poznańskie posiada również znaczące doświadczenia oraz wyniki w badaniach nad Starym Miastem, lecz także nad zamkami i gródkami średniowiecznymi, prowadzonych przez Muzeum Archeologiczne, Służbę Ochrony Zabytków i Pracownię PKZ³². Badania archeologów wrocławskich, związanych z Muzeum Archeologicznym, Pracownią PKZ, Ośrodkiem Archeologiczno-Kon-

serwatorskim i Instytutem Historii Architektury Politechniki Wrocławskiej na terenie Wrocławia i innych miast, zamków oraz licznych założeń i obiektów sakralnych, wniosły również wiele do tej problematyki³³, podobnie jak archeologów z ośrodka lubelskiego w zakresie badań nad Starym Miastem i zamkiem lubelskim a także licznych zamków i innych założeń oraz obiektów historycznych Lubelszczyzny, realizowane głównie przez Katedrę Archeologii UMCS i Pracownię PKZ; środowiska szczecińskiego w zakresie badań ośrodków miejskich i zamków, prowadzonych przez Muzeum Narodowe w Szczecinie, Pracownię PKZ i Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Szerokiego omówienia wymagałyby badania ośrodka krakowskiego, tj. Pracowni Archeologicznych na Wawelu, wieloletnich badań Muzeum Archeologicznego w Krakowie na terenie miasta, programowanych i kierowanych przez K. i T. Radwańskich, choć i Pracowni PKZ, określonych przez jednego z współpracujących z archeologami historyków architektury jako „permanente”, gdyż obejmujące stałym nadzorem obok planowych badań związanych też z zadaniami konserwatorskimi, wszystkie wydarzenia na terenie miasta, mogące dostarczyć informacji archeologom oraz innym zainteresowanym badaczom. Ponadto również licznych zamków, obiektów sakralnych i miast w Małopolsce i Śląsku oraz rezydencji i związanych z nimi założeń³⁴.

Niech jeszcze wolno będzie autorowi zatrzymać się przez chwilę nad dorobkiem Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskich PP PKZ, która jako wyodrębniona organizacja działała na zasadach, właściwych dla przedsiębiorstwa (co nie jest dziś ewenementem), do około połowy lat 1990. Jakkolwiek wyniki ich można i należy zaliczyć do dorobku poszczególnych środowisk, działalność tych trzynastu zespołów wytworzyła zbliżony model i wzorce działania m.in. w zakresie metodycznym, powstały w ramach stałej wymiany myśli i dyskusji wewnętrznej oraz przy udziale konsultantów, do których zaliczyć można m.in. archeologów, jak: J. Kruppé, T. Poklewski, L. Kajzer, K. Radwański, S. Suchodolski i inni, oraz historyków architektury, jak M. Brykowska, A. Gruszecki, A. Kąsinowski, W. Niewalda czy J. Frazik.

Dorobek Pracowni PKZ wynosi w omawianym ćwierćwieczu 436 stanowisk średniowiecznych i nowożytnych, badanych w sposób planowy dla celów konserwatorskich, często pod presją zagrożenia. Niemniej na straży nieprzekraczalnej zasady nieszkodzenia zabytkowi stali nie tylko archeolodzy, lecz również współpracujący z nimi inni specjaliści, „douczeni” przez archeologów odnośnie do potrzeby szanowania zasad warsztatu ar-

cheologa. Taka praktyka współpracy dała liczne pozytywne rezultaty w postaci lepszego wzajemnego zrozumienia oraz wspólnych wyników badań. Pracownicy PKZ włączyli się też w nurt dyskusji nad metodami badań, głównie zabytków architektury i miast, w której istotne miejsce zajmował nieodżałowanej pamięci archeolog, badacz Zamościa i Elbląga oraz innych obiektów Tadeusz Nawroński³⁵. Archeolodzy z PKZ mieli też udział we wprowadzaniu wspólnie z J. Kruppé i jego współpracownikami metod publikacji źródeł ruchomych, dyskutowanych podczas szeregu sesji. Po okresie znacznego rozwoju, szczególnie w latach 1970/1980., działalność ich uległa znacznemu ograniczeniu, a pracownicy, wykorzystując nabyte doświadczenia, zasiliли katedry uniwersyteckie, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, muzea i instytucje konserwatorskie. Do dorobku PKZ należy także organizacja szkoleń, kursów i studiów podyplomowych, a także sympozjów poświęconych interesującej nas tematyce, szczególnie problemom metodycznym. Tu należy podnieść fakt organizowania obecnie takich poważnych, naukowych konferencji, niekiedy z udziałem badaczy zagranicznych, poświęconych problemom archeologii średniowiecza i czasów nowożytnych przez środowisko toruńskie.

Do dorobku archeologów średniowiecza i czasów nowożytnych zaliczyć też należy udział w powstaniu publikacji podręcznikowych lub o takim charakterze, poświęconych problematyce metod badań i dokumentacji. Należy do nich nowa edycja wspomnianej wyżej pracy L. Kajzera oraz szereg artykułów zawartych w tomach, wydanych staraniem Generalnego Konserwatora Zabytków przez Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Oddział w Warszawie, pt. *Metodyka badań archeologiczno-architektonicznych* (1999), *Metodyka ratowniczych badań archeologicznych* (1999), obie pod redakcją Zb. Kobylińskiego, oraz *Metodyka archeologicznych badań wykopaliskowych* (2000), pod redakcją W. Brzezińskiego, autorstwa archeologów polskich i zagranicznych³⁶. W świetle tych publikacji, jak również dalszych zawartych m.in. w wydawnictwach Generalnego Konserwatora Zabytków (red. Zb. Kobyliński), lecz także autorstwa L. Kajzera i innych, metody badań wielu polskich archeologów jak również dokumentacji i publikacji materiałów, wymagają po raz kolejny przemyślenia i przewartościowania.

Kończąc niniejsze rozważania, warto wrócić do wniosków i postulatów badawczych J. Kruppé z lat 1970. i dokonać próby porównania ówczesnego dorobku tej dziedziny archeologii ze stanem z połowy lat 1990. Otóż nie ulega wątpliwości znaczny, ilościowy przyrost odkryć, wypełniający częściowo lukę w deficycie badań, m.in. osad wiejskich,

cmentarzy, warsztatów produkcyjnych i in. Wzrosła znacznie ilość badanych miast, zamków, grodów, rezydencji, zabytków sakralnych. Rozszerzono zakres badań zabytkowych ogrodów, dokonano badań miejsc związanych z martyrologią Polaków i innych narodowości, doprowadzając badania niemal do współczesności. Rozbudowana została i sprecyzowana ich problematyka, wielu archeologów nie tylko nawiązało bliską współpracę z przedstawicielami innych dyscyplin i specjalności, lecz i opanowało w niemałym stopniu ich warsztat badawczy. Publikowany plon konferencji i sympozjów, wyniki studiów podyplomowych i szkoleń, funkcjonują w sposób widoczny w publikacjach lecz szczególnie w mentalności badaczy i ich warsztatach, a więc wynikach badań. Tylko częściowo zrealizowany został jednak postulat zwiększenia liczby opracowań i publikacji, dostępność rezultatów badań, a szczególnie zbiorów źródeł, jest nadal zbyt mała oraz często ograniczona do zasobów archiwalnych. Korzystanie z nich nie mieści się w nawykach pracy wielu archeologów. Instrukcja prowadzenia badań w ramach „Archeologicznego Zdjęcia Polski” objęto problematykę nowożytności, co doprowadziło do odkrycia i rejestracji licznych stanowisk z tego czasu. Jako niezmiernie ważny fakt należy odnotować powołanie odrębnego periodyku pn. „Archaeologia Historica Polona”. Być może remedium na stan udostępniania źródeł stanowiłoby wprowadzenie ogólnokrajowego programu opracowania i publikacji ich zasobów, jak dokonano tego w swoim czasie w Wielkiej Brytanii. Wracając do kwestii metod badań, opracowań i publikacji, wydaje się poza dyskusją, że wszelkie wysiłki oraz środki przeznaczone na ten cel, tj. ich doskonalenia, właściwie wykorzystane, są nie do przecenienia w perspektywie uzyskanych skutków.

* Za formę przypisów z pominięciem Autorów wielu badań i zastosowane skróty, spowodowane ograniczeniem objętości tekstu, czuję się w obowiązku Ich przeprosić.

¹ Abramowicz A., Historia Archeologii Polskiej. XIX i XX wiek. IHKM PAN, Warszawa-Łódź, 1999.

² Kruppé J., Archeologia późnośredniowieczna i staropolska. Wybrane zagadnienia. KwKHM, R.21, nr 4, 1973, s.633-653.

³ Kruppé J. Studia nad ceramiką warszawską XIV wieku ze Starego Miasta w Warszawie. IHKM PAN, 1961; tenże: Garncarstwo późnośredniowiecznego w Polsce. IHKM PAN. Mat. Z HKM, t.53, 1981; tenże: Uwagi o archeologii w badaniach nad późnośredniowieczną i nowożytną kulturą materialną. KwHKM, t.13, nr 1, 1965, s.133-138; tychże: Badania fizykochemiczne ceramiki warszawskiej XIV-XVII w. IHKM PAN, 1973; Dąbrowska M. Problematyka i stan badań nad ogzewnictwem na ziemiach polskich od połowy XVII w. /w:/ St.z Dz.RP, t.10, 1970, s.7-9. Tam poprzednia literatura.

⁴ Kruppé J. Studnia ..., op.cit.

⁵ Tenże: Garncarstwo ..., 1981, op.cit.

⁶ Tenże: Uwagi ..., op.cit. Młynarska M. KwHKM, t.12, nr 4, 1964, s.776-777.

⁷ Informator Archeologiczny. Red. M.Konopka. Wyd. Ośrodek Dokumentacji Zabytków. Warszawa. Badania: 1972/1973/; 1973/1974/; 1974/1975/; 1975/1976/; 1976/1977/; 1977/1978/; 1978/1979/; 1979/1980/; 1981/1982/; 1982/1983/; 1983/1984/; 1984/1985/; 1985/1986/; 1986/1987/; 1987/1988/; 1988/1989/; 1989/1990/; 1990/1991/; 1991/1982/; 1982/1983/; 1983/1984/; 1983/1984/; 1984/1985/; 1985/1986/; 1986/1987/; 1987/1988/; 1988/1992/; 1989/1993/; 1990/1994/; 1991/1997/; 1992/1997/; 1993/1998/; 1994/1998/; 1995/1998/; od roku 1995 Informator Archeologiczny przestał się ukazywać.

⁸ Tj. w: Kujawsko-Pomorskim – 151, Małopolskim – 136, Mazowieckim – 134, Śląskim – 115, Wielkopolskim – 110, Lubelskim – 106, Łódzkim – 91, Świętokrzyskim – 87, Dolnośląskim – 83, Warmińsko-Mazurskim – 58, Podkarpackim – 44, Podlaskim – 27, Zachodniopomorskim i Opolskim – po 26, oraz Lubuskim – 24.

⁹ Miasta, budynki i obwarowania miejskie – 411, w tym obwarowania miejskie – 84, zamki średniowieczne i nowożytnie – 376, kościoły i klasztory – 151, grody, w tym główne gródki na kopcach – 129, rezydencje, tj. pałace i dwory – 81, osady wiejskie – 64, dwory obronne – 52, warsztaty rzemieślnicze i obiekty przemysłowe – 38, cmentarze – 36, ogrody – 8, porty i przeprawy – 5, wraki okrętów i łodzi oraz pola bitewne – po 3.

¹⁰ W szczególności: Pracownie Archeologiczno-Konserwatorskie PP PKZ badały: 436 stanowisk, muzea – 336, urzędy i ośrodki konserwatorskie – 349, wyższe uczelnie, tj. Instytuty i Katedry Archeologii Uniwersytetów: w Łodzi, Warszawie, Lublinie, Toruniu, Poznaniu i Krakowie, a także Instytuty Historii Architektury Politechnik w: Gdańsku i Wrocławiu – 215, placówki Instytutu Archeologii i Etnologii (dawniej Instytutu Historii Kultury Materialnej) PAN – 49, spółki i pracownie prywatne – 35, towarzystwa naukowe i regionalne oraz inne instytucje – 35 stanowisk.

¹¹ Ponadto: Bielsko-Bała, IAB: 1974, 1995; Biskupiec, IAB: 1995; Bochnia, IAB: 1980; Bodzentyn, IAB: 1982; Bytom, IAB: 1993; Chełm, IAB: 1993, 1994; APS, 1997, 2; Chęciny, IAB: 1980; Cieszyn, IAB: 1979, 1993; Dąbrowno, IAB: 1988; Elbląg, IAB: 1981, 1982, 1983, 1984, 1985. Zob. też bibliografia prac T.Nawrońskiego dotyczących Elbląga, /w:/ AE, 1997, s.15-22; Gdańsk, IAB: 1988, 1992; Gliwice, IAB: 1985; Głogów, IAB: 1993, 1994; Głogówek, AB: 1985; Kołobrzeg, IAB: 1984, 1987, 1988, 1992; Kraków, IAB: 1972, 1979, 1980, 1981, 1982, 1984, 1985, 1986, 1992; Radwański K. Archeologia w badaniach nad średniowiecznym Krakowem. IPKZ: 1980, s.21-25; tenże: Mury obronne Krakowa i Kazimierza w badaniach archeologicznych, MA, t.12, 1986, s.5-92; Dembowski T. Kraków-Sukiennice. IPKZ, 1980, s.51-73; Kwaśniewska E. Archeologiczne badania ratownicze w Krakowie. SMPKZ, 1988, s.89-110; Golub, woj.lubelskie, IAB: 1993; Krosno, IAB: 1980; Koźuchów, woj.lubuskie, IAB: 1997; Kutno, IAB: 1995; Lelów, woj.śląskie, IAB: 1992; Lidzbark Warmiński, woj.olsztyńskie, IAB: 1992; Lublin, IAB: 1980, 1983, 1984, 1985, 1986 i nast.; Rozwałka A., Niedźwiadek M. APS, t.4, 1999, s.215-231, t.5, s.311 i nast.; Urbaniak W. APS, t.5, 2000, s.315-229; Lubsko, IAB: 1995; Łañcut, IAB: 1978; Łęczycza, IAB: 1985, 1986; Łowicz, IAB: 1994, 1995; Morąg, IAB: 1994; Objezierze,

- IAB: 1978; Olkusz, IAB: 1982, 1983; Olsztyn, IAB: 1994, 1995; Olsztynek, IAB: 193; Piotrków Trybunalski, IAB: 1987, 1990; Podzamcze, woj.śląskie, IAB: 1974; Polkowice, woj.dolnośląskie, IAB: 1972; Poznań, IAB: 1986, 1991; Błaszczak W. Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu, 1977; Przemysł, IAB: 1983, 1987; Pułtusk, IAB: 1980, 1984, 1985; Racibórz, IAB: 1995; Reszel, IAB: 1992; Rzeszów, IAB: 1977, 1980, 1987; Rudna, woj.dolnośląskie, IAB: 1995; Sandomierz, IAB: 1973, 1986; Setno, woj.olsztyńskie, IAB: 1984; Serock, IAB: 1992, 1993; Sławków, woj.śląskie, IAB: 1986; Rogosz R. Początki Stargardu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych, MAZ, 1973, s.159-233; tenże: Stargard ..., IPKZ, 1980, s.142-168; Szczytno, IAB: 1995; Tarnów, IAB: 1984, 1986, 1988, 1993; Toruń, IAB: 1984, 1987, 1988; Grześkowiak J. SMPKZ, 1988, s.89-110; Tykocin, woj.białostockie, IAB: 1992, 1993; Warszawa, IAB: 1986, 1987, 1988; Wielbark, IAB: 1994; Nowy Wiśnicz, woj.małopolskie, IAB: 1994; Wojnicz, woj.małopolskie, IAB: 1994; Wolbórz, woj.łódzkie, IAB: 1984, 1993, 1994; Wrocław, 1981, 1987, 1991, 1993; Zamość, IAB: 1975, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1985, 1986, 1990; Nawroński T. IPKZ, 1980, s.302-304; tenże: KwHKM, XXV, s.2, 1980, s.125-133; tenże: KwHKM, 29, nr 3, s.293-311; tenże: KTZ, 1987, s.25-42; Prusicka E. PMZ, 3, 1991, s.180-279; Prusicka-Kolcon E. PS, 5, 2000, s.230-238; Witkowski A. SZA, 1990, s.55-57; Zielona Góra, IAB: 1993. Cytowana literatura nie wyczerpuje całości zagadnienia.
- ¹² Zakres i wyniki badań archeologicznych na obszarze Zamku Królewskiego w Warszawie /w:/ Restytucja Zamku Królewskiego w Warszawie, 2001, s.35-55; zob. też: Kąsinowski A. Zamek Warszawski a badania architektoniczne /w:/ j.w., s.56-75. Tam dalsza literatura, a szczególnie w aneksie sprawozdania z tych prac autorstwa A.Świechowskiej. W odniesieniu do badań Zamku Królewskiego na Wawelu, zob. ostatnio: Pianowski Z., Firlet J., Kraków-Wawel, badania archeologiczno-architektoniczne pałacu królewskiego oraz katedry w latach 1995-1998 /w:/ Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego, Warszawa, 20284, tam zestawienie literatury dotyczącej tych badań. Zob. też: Gromnicki J. Dokumentacja archiwalna i wybór bibliografii dotyczącej restytucji Zamku Królewskiego w Warszawie /w:/ Restytucja Zamku Królewskiego w Warszawie, Warszawa, 2001, s.214-226.
- ¹³ Bardo, IAB: 1988; Błaszczak B. Będzin ..., Poznań, 1982; Biała Podlaska, IAB: 1984; Biecz, IAB: 1973; Bielsko-Biała, IAB: 1993; Bolesławiec: Poklewski T., t.14, 1981, s.9-22; tenże (i in.), Zamki środkowopolskie, cz.II., AAL, nr 30, 1982; Besiekiery, Lutomiersk, Brześć Kujawski, IAB: 1991; Kajzer L. Z problematyki ... Brześcia Kujawskiego, KwHKM, t.42, 1994, s.87-97; Chojnów, IAB: 1995; Ciechanów, IAB: 1973, 1978, 1981, 1998; Grabarczyk T., Kajzer L., Średniowieczny dwór w Ciechocinie. AULFA, t.8, 1987, s.111-134; Cieszyn, IAB: 1995; Chrobierz, ŁSA, t.4, 1998, s.119-138; Czorsztyn, IAB: 1973; Dąbrówka Starzeńska, IAB: 1975; Dębno, IAB: 1974; Drzewica, IAB: 1986; Działdowo, IAB: 1986, 1987, 1988; Grabowiec, B: 1971; Gzinów, IAB: 1972; Inowłódz, Augustyniak J. AHP, nr 3, 1996, s.209-222; Janowiec, IAB: 1977, 1978, 1980, 1983, 1990; Janów Podlaski, IAB: 1975, 1987; Kalisz, IAB: 1988; Kalisz Pomorski, IAB: 1984, 1985; Kazimierz Dln., PP PKZ, 31, 1975, s.273-274; Koło, IAB: 1979; Kormanice-Fredropol, IAB: 1977, 1978; Kozińska A. i in. Zamek w Koźminie, cz. II, AAL, nr 39, 1995; Krasnystaw, IAB: 1984, 1985; Kryłów, woj.lubelskie, IAB: 1978; Kutno, Kajzer L., KwHKM, R.35, 1987, s.449-463; Krzelów, IAB: 1968; Lidzbark Warmiński, IAB: 1992; Lubawa, Andrzejewski A. i in., ŁSA, t.4, 1998, s.189-203; Łańcut, IAB: 1991, 1992; Odrzykoń, IAB: 1972, 1973; Hunicz A. BIPKZ, 31, 1975; Muzolf B. Ogrodzieniec, woj.katowickie, szkic historii zamku; Dąbrowa Górnicza, 1995; tenże ŁSA, t.1, 1994, s.131-147; Przemysł, 1974, 1993; Puck, IAB: 1977; Pułtusk, IAB: 1984; Rabsztyn, IAB: 1993; Radoszyce: Kajzer L. AULFA, nr 9, 1998, s.137-147; Radziejowice, tenże: AULFA, nr 12, 1991, s.135-160; Rembów: Kuczyński J. RMNK, 1985, s.41-47; Rożnów, IAB: 1973; Ryczów: Pietrzak J., Rozmus D. SPP, t.1, 1992, s.162-172; Sadłów: Dziubek E. i in., ŁSA, t.3, 1997, s.107-111; Sławków: Pietrzak J. SPP, t.3, 1994, s.137-160; Spytkowice, IAB: 1997; Sobota, IAB: 1985; Sulkowice: Kajzer L. AULFA, nr 7, 1985, s.137-168; Szamotuły, IAB: 1972; Szestno, IAB: 1985; Szreńsk, IAB: 1983; Szydłów: Kajzer L. KwHKM, R.48, 2000, z.3-4, s.152-162; Andrzejewski A., Kajzer L. ŁSA, t.5, 1999, s.175-185; Świerkianiec, IAB: 1995; Tarnobrzeg-Dzików, IAB: 1972; Tarnów-Góra św.Marcina, IAB: 1992; Tuchola, IAB: 1978, s.315; Ujazd-Krzyżtopór, IAB: 1973, 1974, 1975, 1980; Warszawa-Ujazdów, IAB: 1974, 1975; Węgierka, IAB: 1979; Wieliczka, IAB: 1991, 1994; Wiśnicz, IAB: 1972, 1973, 1974, 1975; Wleń, IAB: 1992; Włocławek, IAB: 1992, 1993, 1994; Zagórze Śl., IAB: 1987; Żary, IAB: 1984, 1986, 1987; Żywiec, IAB: 1985, 1987; Żuków, ZOW, R.48, 1982, z.1-3, s.41-49. Zob. ponadto liczne prace L.Kajzera, St.Kołodziejskiego i in. autorów w: Kajzer L. AULFA, nr 1, 1980, tenże: AULFA, nr 20, 1996, s.11-122; tenże: AULFA, nr 3, 1983, s.147-158; tenże: KwHKM, R.23, nr 4, 1975, s.589-603; tenże: KwHKM, R.32, 1984, nr 3, s.385-405; tenże: SRM, t.6, 1989, s.65-79; tenże: Zamki i społeczeństwo ..., WUŁ, 1993; tenże: AHP, t.10, 2000, s.63-82; tenże: /i inni/, PMMAEA, nr 36, 1989-1990; Kajzer L., Kołodziejski St., Salm J. Leksykon zamków w Polsce, Warszawa, 2001; Kajzer L., Augustyniak J. Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII-XVIII wieku. Łódź, 1986; Horbacz T.J. i in. Siedziby rezydencjonalno-obronne na Kujawach w XII-XVIII w., WUŁ, 1993; Kołodziejski St. AHP, nr 5, 1997, s.23-36; tenże: AULFA, nr 20, 1996, s.79-95; tenże: PMMAEA, nr 36, 1989-1990, s.45-55; tenże: Kutylowska I. AHP, nr 10, 2000, s.125-146. Powyższe zestawienie jest jedynie przeglądem literatury przedmiotu.
- ¹⁴ Choćby tylko: Gaj Nowy, IAB: 1985, 1986, 1987; Rzemień, IAB: 1985; Wojciechów, IAB: 1993; Zamość, IAB: 1984, 1985, Warszawa-Cytadela, IAB: 1985, 1986; Modlin, IAB: 1986; Częstochowa, IAB: 1992, 1993; Ponadto obozy warowne: Stany, IAB: 1990; Sarbia, IAB: 1991.
- ¹⁵ Pośród badań obozów warownych: m.in.: Baczel Dln., IAB: 1974; Bielsko-Biała, Lipnik, IAB: 1993; Biskupiec, IAB: 1973; Brzeg, IAB: 1975; Brześć Kujawski: Andrzejewska A., Kajzer L. AHP, nr 1, 1995, s.127-148; Drohiczyn, IAB: 1993; Garbów, IAB: 1995; Chełm: Dziekoński T. i in. APS, t.5, 2000, z.150-153; Hrubieszów, ZSA, 1991; Jarosław, IAB: 1995; Jemielnica, Andrzejewski A. i in. AULFA, t.22, 1998, s.167-178; Kalisz, IAB: 1983; Kamieniec Ząbkowicki, IAB: 1985; Kazimierz Dln., IAB: 1981; Kłobuck, IAB: 1992; Kołbacz, 1979, 1980, 1982; Kraków, IAB: 1975, 1980; Kraśnik: Golub S., APS, t.2, 1997, s.180-182; Kraśnik, IAB: 1985; Legnickie Pole, IAB: 1991; Łowicz, IAB: 1983; Obłok: Andrzejewski A. i in. AULFA, nr 23, t.2, 2001, s.103-117; Koperski A. Posada Rybotycka, IAB: 1984; Poznań, IAB: 1975; Przemysł, IAB: 1978, 1995; Radom, IAB: 1975, 1987; Racibórz, IAB:

- 1994; Rudy: Kajzer L. Opactwo cysterskie w Rudach ..., Katowice, 2001; Sandomierz, IAB: 1987, 1992; Sierzchowy, IAB: 1988; Słupia Nowa, IAB: 1973; Słupsk, IAB: 1988; Sulejów-Podklasztorze, 1974, 1975, 1986, 1987, 1993, 1994; Szczepieszyn, IAB: 1983; Rozwałka A., SKA, 1991, 1992; Tarnów, IAB: 1986; Trzemeszno: Wiewióra M., AHP, t.9, 2000; Tykocin, IAB: 1978, 1979; Warszawa-Służew, RW, t.30, 2001, s.301-311; Włocławek, IAB: 1982; Wyszogród, IAB: 1982; Zawichost, IAB: 1993; Zamość: Witkowski A., SZ, 1992; Olczak J. Z badań nad dziejami klasztoru w Polsce, Toruń, 1995.
- Natomiast z ważniejszych badań rezydencji nowożytnych, zob. m.in.: Biała Podlaska, IAB: 1983; Biezuń, IAB: 1977, 1978; Biskupiec, IAB: 1992; Ciechanowiec, IAB: 1979; Cieszyn, IAB: 1992; Czemierniki, IAB: 1983; Czyżew Szlachecki, IAB: 1973; Ostromecko: Grabarczyk T. i in. AULFA, t.5, 1984, s.117-127; Gruszczycze: Marciniak-Kajzer A. i in., SRM, t.9, 1983, nr 4, s.125-139; IAB: 1994, 1995; Jankowo Dolne, IAB: 1993, 1994, 1995; Jelenia Góra, IAB: 1984, 1986; Kielce, IAB: 1972, 1973, 1984; Krosno, Pałac Biskupi, IAB: 1980; Kruszyna, IAB: 1972, 1973; Książ Wielki, IAB: 1974; Mińsk Maz., IAB: 1980; Modliszki: Kajzer L. i in. Kielce, 1990; Mogilany, IAB: 1974, 1975; Oksa, IAB: 1983; Opinogóra, IAB: 1987; Pińczów, IAB: 1977, 1978; Poddębice: Kajzer L. ŁSA, t.6, 2000, s.167-179; Pszczyna, IAB: 1995; Sokolniki, IAB: 1981; Kajzer L. AULSA, nr 7, 1985, s.171-188; Spytkowice, IAB: 1975, 1978; Staroźleby, IAB: 1990; Strawczyn, IAB: 1990; Szczuczyn, IAB: 1977, 1978, 1979; Śladków Duży, IAB: 1974; Warszawa, Pałac Ostrogskich, IAB: 1986; Wieruszycze, IAB: 1972; Zawada, IAB: 1980; Żary, IAB: 1986.
- ¹⁶ Powyższych badań, dotyczą prace o charakterze ogólnym, m.in.: Olczak J. Niektóre aspekty badań grodzisk stożkowatych na Pomorzu Środkowym, SAP, 1974, 1975, s.255-178; Kajzer L. W kwestii identyfikacji i datowania „grodzisk stożkowatych”. KwHKM, R.25, z.3, s.389-394; tenże: Z zagadnień genezy tzw. gródków stożkowatych. KwHKM, R.34, 1986, s.331-329; tenże: Z problematyki badań grodzów wschodniopomorskich, PMMAEA, nr 34, 1987, s.183-191; Gromnicki J. Mittelärteliche Riutterburgen in Polen /w:/ Raports du III-e Congres d'Archeologie Slave. T.I. Bratislava, 1980, s.353-358; Wśród wyników badań dworów obronnych i dworów na kopcach, wymiary tylko: Maj E. Rezydencja obronna ... w Czemiernikach /w:/ Lubelszczyzna, nr 1, 1995, s.43-58; Ponadto: Graboszyce, IAB: 1974, 1975; Kazanów Stary, IAB: 1985, 1985; Lubień Kujawski, IAB: 1984; Lubranice, IAB: 1988, Łęki Kościelne, IAB: 1983; Mikorzyce, IAB: 1986, 1987; Milejów, IAB: 1992; Ostromecko, IAB: 1981; Orłów: Kajzer L. S.A., t.32, 1989-1990, s.241-290; Przeclaw, IAB: 1987; Sulkowice: Barycz-Gupieniec R. i in. AUL, 1985, s.137-168; Szczepieszyn, AHP, nr 3, 1996, s.183-207; Zob. też Kajzer KL. Dwory obronne wieluńskiego, WUŁ, Łódź, 1984.
- ¹⁷ Wśród badanych osad wymienimy tylko: Brzeziny, IAB: 1984; Karpina, IAB: 1988; Kazimierzowo, IAB: 1986, 1987; Puszczykowo, IAB: 1987; Stremkowo, IAB: 1992; Walewice, IAB: 1986; Zamość, IAB: 1982; Natomiast z badań nowożytnych cmentarzy: Cedynia, IAB: 1973; Dąbrowice, IAB: 1987; Gdańsk, Kościół św.Katarzyny, IAB: 1992; Janowiec, IAB: 1986; Kąkolewnica, IAB: 1990; Posada Rybotycka, IAB: 1984; Przemyśl, IAB: 1984; Sannok, IAB: 1987; Walewice, IAB: 1984. Interesujące badania wsi Bojków i dworu-leśniczówki w Berehach Górnych, spalonych 1944-1946, prowadzili w l. 1999-2000, St. Kryciński i Z. Skrok. Zob. SZ, nr 3, 2000, s.8-11.
- ¹⁸ Zob.m.in.: Bienias D. Środowisko geograficzne nowożytnych hut szkła w województwie kieleckim, AHP, nr 6, 1997, s.207-269; Mucha M. Stan badań nad nowożytnym hutnictwem szkła w Polsce. AUNCA, t.17, 1981, s.687-751; tenże: AHP, nr 8, 2000, s.247-280; Huta Stara, IAB: 1980; Huta Łakomska, IAB: 1977, 1978; Bukowe, IAB: 1975; Olczak J. Archeologia w badaniach na średniowiecznym i nowożytnym hutnictwem szkła w Polsce, AUNCA, t.10, 1984, s.51-64; tenże: Późnośredniowieczne nowożytne hutnictwo szkła w Polsce w perspektywie źródeł archeologicznych, AHP, nr 6, 1997, s.79-86; tenże: Wyroby ze szkła w nowożytnych warstwach kulturowych, aspekt chronologiczny, AHP, nr 6, 1997, s.87-88; Rubnikowicz M. Topografia późnośredniowiecznych i nowożytnych hut szkła na Pomorzu Gdańskim .../w:/ Historické Sklo. Sborník pro dejiny skla. Nr 1, 1991. Celakovice-Plzen, s.28-29; tenże: Late Medieval and Early Modern Glass Furnaces vetro preindustriale, Firenze, 1991, s.463-477; Średnia Huta, IAB: 1982, 1983; Głazica, IAB: 1986; Huta, IAB: 1985.
- ¹⁹ Wieliczka, IAB: 1975; Knyszyn, IAB: 1984; Kołobrzeg, IAB: 1988.
- ²⁰ M.in. w gminie Bodzentyn, IAB: 1990 oraz m.in.: Hutki, IAB: 1993; Strobla, IAB: 1984.
- ²¹ Tu wymieniamy tylko manufakturę fajek glinianych w Rościnie, IAB: 1989, 1991 oraz: Olsztyn-Kortowo, IAB: 1992; Myślubórz, IAB: 1992; Z prac o charakterze ogólnym, m.in.: Kwapieniowa M. Organizacja produkcji i zbytu wyrobów garncarskich w Krakowie XIV-XVII w. /w:/ Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV-XVIII w.), 1976, s.7-85; Dąbrowska M. Kafle i piece kafłowe w Polsce do końca XVIII w. Stan i potrzeby badań. PMMAEA, nr 36, 1989-1990, s.171-178; teje: Próba systematyki kafli i metody ich dokumentacji, BIPKZ, 32, 1976, s.74-91; Okoński J. Z badań nad typologią i zmiennością dekoracji kafli w Polsce. Warszawa, 1988, tenże: Metoda opracowywania zbiorów kafli z badań archeologicznych. KwHKM, R.32, 1984, z.2, s.183-188; Kutylowska I. Kafle z Zamościa (z badań 1970 r.), SML, nr 6, 1972, s.171-175; Kajzer L. Przyczynek do chronologii kafli piecowych z obszaru Polski. KwHKM, R.35, 1987, s.695-704; tenże: Przyczynek do znajomości tzw. ceramiki husyckiej z Kujaw. KwHKM, R.36, 1988, s.651-663; tenże: Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku. KwHKM, R.34, 1986, s.199-225; tenże: Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku. KwHKM, R.34, 1986, s.199-225; tenże: W sprawie waloryzacji masowych zbiorów ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej. KwHKM, R.39, z.4, 1991, s.467-472; Hunicz A. Studia z archeologii średniowiecznego opisowej późnośredniowiecznych i nowożytnych ceramicznych. BIPKZ, 32, 1976, s.63-73; Milewska M. Wybrane zagadnienia analizy materiałów ceramicznych z zamku w Ostródzie. BIPKZ, 32, 1976, s.109-126.
- ²² Puławy-Włostkowiec, IAB: 1972, 1984, 1985, 1986, 1987; Legnica, IAB: 1992; Mrzeżyno, IAB: 1972; Zakrzew, IAB: 1979; Zob. też: Buśko C. Urządzenia wodno-kanalizacyjne w średniowiecznych i renesansowych miastach Śląska, AHP, nr 3, 1996, s.93-133.
- ²³ Pola Grunwaldu, IAB: 1984, 1985, 1988; Lubiszewo, IAB: 1979; Raszyn, IAB: 1975.
- ²⁴ Proceeding of the First International Symposium of Wood Tar and Pitch. Ed.W.Brzeziński, Warsaw, 1997; Dubienka: Dzienkowski T. I in. APS, t.6, 2001, s.199-204. Tam dalsza literatura.

- ²⁵ Zob. Gromnicki J. Zastosowanie metody archeologicznej w badaniach ogrodów zabytkowych /w:/ Budownictwo i budowniczowie w przeszłości, Łódź, 2002, s.445-455. Tam zestawienie literatury tematu. Tamże: Kola A. Relikty barokowych fontann w „salonie” kwiatowym ogrodzie Branickich w Białymstoku, s.477-488; Zemigala M. „Ogród włoski” Kacpra Denhoffa z 1628 roku, s.489-490; Ponadto: Kielce, IAB: 1984, 1985, 1986; Puławy, 1976.
- ²⁶ Kąkolewnica, grób żołnierzy AK z 1944 r. IAB: 1990; Chelmno, n.Nerem, IAB: 1986, 1987.
- ²⁷ Głosek M. i in. Przebieg i wyniki ekshumacji przeprowadzonej na Starym Cmentarzu Miejskim w Starobielisku. AMSK, 44, z.3, 1994, s.293-304; Głosek M. i in. Wyniki badań terenowych przeprowadzonych w Lesie Katyńskim koło Smoleńska w 1994 roku /w:/ Zbrodnia Katyńska, Historia-Rzeczywistość-Prawda, 1995: tenże: Archeologiczne aspekty badań cmentarza polskich oficerów zamordowanych przez NKWD na wschodzie /w:/ Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej, t.II, Wrocław, 1996, s.259-266; tenże: Wyniki prac archeologiczno-ekshumacyjnych przeprowadzonych w 1994 i 1995 r. na cmentarzu oficerów polskich w Katyniu /w:/ Charków, Katyń, Twer. Red. A. Kola i J. Sziling. Toruń, 2001, s.103-117; Kola A. Prace archeologiczno-ekshumacyjne na cmentarzu oficerów polskich w Charkowie, tamże, s.119-144; Blombergowa M.M. Groby archeologów polskich w Katyniu. AP, t.38, 1993, s.180-184; Gurba J. Nowa Archeologia. AUMCSF, 60, nr 3, s.23-31 i inast.
- ²⁸ Bibliografia prac T.Poklewskiego i zespołu, zob.: Budownictwo i budowniczowie w przeszłości, Łódź, 2002. T. Poklewski był m.in. przez szereg lat wykładowcą Studium Podyplomowego Badań i Konserwacji Zabytków Architektury Politechniki Warszawskiej i konsultantem prac wykopaliskowych Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskich PKZ w kraju i zagranicą.
- ²⁹ Zob. przypisy 13, 14 i 15 niniejszego tekstu.
- ³⁰ Kajzer L. Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych, Łódź, 1984; (rec. Nawroński T. KwHKM, R.33, r 3, s.251-270; Chudziakowa J., OZ, r.38, z.2, 1985, s.126-129; Poklewski T., KwHKM, R.35, 1987, s.523-529. Odpowiedź autora na recenzję T.Poklewskiego, KwHKM, R.35, 1987, s.523-529), tenże: Archeologia historyczna a konserwacja zabytków /w:/ BOZP, t.2, Warszawa, 2000, s.123-141; Wąsko czy szeroko? Uwagi o datowaniu stanowisk z czasów nowożytnych. AHP, t.6, 1997, s.23-43; tenże: Wstęp do archeologii historycznej w Polsce, Łódź, 1996; tenże: Błędy metody czy kłopoty prenatalne. AHP, t.1, 1995, s.185-193; tenże: Uwagi o datowaniu stanowisk z czasów historycznych, AHP, t.6, 1997, s.23 i nast.
- ³¹ Sprawozdania z badań podwodnych przy współpracy z klubem „Tryton” publikowane były m.in. w Informatorze Archeologicznym. Zob.też: Kola A., Wilke G. Mosty z przed tysiąca lat, Toruń, 2000. Tam dalsza literatura.
- ³² Zob. przypisy 12, 13, 14, 16, i 17 niniejszego opracowania.
- ³³ Zob. przypisy j.w.
- ³⁴ Zob. przypisy j.w.
- ³⁵ Pełna bibliografia prac tego autor: zob. A. Gołębiowski, Bibliografia publikacja Tadeusza Nawrońskiego za lata 1967-1994, vol.II, 1997, s.15-20.
- ³⁶ Metodyka badań archeologiczno-architektonicznych., Warszawa, 1999. Tam m.in.: prace: L.Kajzera, Zb.Polaka,

E.C.Harrisa, G.Eriksdotter i in.; Metodyka ratowniczych badań archeologicznych, Warszawa, 2000; Kobyliński Zb. Quo vadis archeologia? Varsav, 2001; Kobyliński Zb. i in. Zapis komputerowy programu próbkowania losowego i statystyczne analizy przestrzennej stanowiska archeologicznego. AP, t.29, 1984, z.1, s.41-55.

SKRÓTY

AAC	Acta Archaeologica Carpathica
AAL	Acta Archaeologia Lodziensis
AE	Archaeologia Elbigensis
AHP	Archiwum Medycyny Sądowej I Kryminalistyki
AP	Archeologia Polski
APS	Archeologia Polski Środkowowschodniej
AULFA	Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica
AUMCSF	Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F
AUNCA	Acta Universitatis Nicolae Copernici, Archeologia
BIPKZ	Biuletyn Informacyjny Pracowni Konserwacji Zabytków
BOZP	Badania i Ochrona Zabytków w Polsce, Warszawa
IAB	Informator Archeologiczny, Badania
IHKM PAN	Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, Wydawnictwo
IPKZ	Informator Pracowni Konserwacji Zabytków
KAB	Komunikaty Archeologiczne Bydgoskie
KwAU	Kwartalnik Architektury i Urbanistyki
KwHKM	Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
KTZ	Konserwatorska Teka Zamojska
ŁSA	Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne
MA	Materiały Archeologiczne
MAZ	Materiały Zachodniopomorskie
Mat.z HKM	Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej
OZ	Ochrona Zabytków
PMMAEA	Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi
PMZ	Prace i Materiały Zamojskie
RK	Rocznik Kaliski
RMNK	Rocznik Muzeum Narodowe w Kielcach
RW	Rocznik Warszawski
SA	Slavia Antiqua
SAP	Studia Archeologica Pomeranica, Koszalin
SKA	Sprawozdania Katedry Archeologii UMCS w Lublinie
SML	Studia i Materiały Lubelskie
SMPKZ	Studia i Materiały Pracowni Konserwacji Zabytków
SPP	Śląskie Prace Prahistoryczne
SRM	Sieradzki Rocznik Muzealny
St.z Dz.PR	Studia z Dziejów Przemysłu i Rzemiosła, Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN
SZa	Sprawozdania Zamojskie
SZ	Spotkania z Zbytkami
WUŁ	Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
ZOW	Z Otchłani Wieków
ZSA	Zamojskie Sprawozdania Archeologiczne